

EFESOS – ASIENS LJUS

EN ANTIKENS STORSTAD OCH ETT KRISTENHETENS CENTRUM

ALLMÄNT OM EFESOS

Efesos, gr, betyder troligen "åtråvärd". På latin: Ephesus. Då aposteln Johannes skrev Uppenbarelseboken, var Efesos huvudstaden i Mindre Asien. Den var en antikens storstad och ett handelscentrum med över 200 000 invånare. Den låg i provinsen Jonien vid floden Kaystros utlopp till Egeiska havet. Floden, som kom från två bergskammar, var mycket kort och ganska strid. Den förde därför med sig mycket slam när den nådde den smala kustremsan. Hamnstaden till Efesos hette Panormos och var en av antikens viktigaste hamnstäder men kunde endast hållas öppen genom mycket arbete och ständigt underhåll.

Tre stora vägar möttes i Efesos. Asienvägen nummer 1 utgick därifrån, och via Kolosse och Laodikeia gick den ända bort till Eufrat i Mesopotamien. Genom en väg från Galatien via Sardes och en väg från en annan floddal söderut vid namn Maiandros fördes hela Mindre Asiens handel till Efesos. Hamnstaden Panormos och de goda vägförbindelserna gjorde Efesos till en blomstrande stad som också fick hedersnamnet "Asiens ljus". Med sina marmorbelagda gator, ståtliga pelaravenyer och praktfulla byggnader i vit marmor var verkligen Efesos en "lysande" stad. Där hade romarrikets högste tjänsteman under kejsaren, prokonsuln, sitt säte och på mynten som präglades i Efesos stod det "Den främsta moderstaden".

ARKITEKTUR

Stadens många praktbyggnader hade en storslagen jonisk-hellenistisk arkitektur. Teatern rymde ca 25 000 åskådare och intill den låg ett stort stadium eller en amfiteater där man höll tävlingar och gladiatorspel. Från centrum ned till hamnen ledde en över 10 m bred marmorbelagd huvudgata, flankerad av pelarkolonner bakom vilka det fanns affärer och andra förnäma byggnader med rikt dekorerade monumentala portar. Efesos befolkning var liksom andra av antikens städer mycket hängivna gudsdyrkare. Byggnaderna dominerades därför av templen och i Efesos först och främst av det stora Diana-templet, vars mönsterbild ansågs ha kommit ned från himlen. (Jfr mönsterbilden till tabernaklet på Mose tid).

Tre tidiga "shrines", det första från 700-talet f Kr, och två andra väldiga tempel uppfördes till Dianas ära på samma plats. Omkr. 550 f Kr ersattes den gamla högar-kaiska tempelbyggnaden av ett enormt pleralt joniskt tempel i marmor, vars kolonn-skaft delvis var utsmyckade med figurer i högre relief. Den lydiske konungen Kroisos, som erövrade Efesos, bekostade detta tempel, som invigdes första gången år 430 f Kr. Men år 356 f Kr, samma natt som Alexander den store föddes, brändes templet ned av en viss Herostrates, som genom detta illdåd sökte göra sig berömd. Men med stöd bland andra av Alexander den store, som befriade de grekiska städerna i Mindre Asien från perserväldet, återuppbyggdes dianatemplet i vit glänsande marmor från ön Paros med bildverk av Greklands yppersta konstnärer.

Det var det tempel som fanns på Johannes tid och var omgivet av dubbla rader av joniska pelare, konstruerat på en 72 x 130 m stor plattform, och med själva templet på en grundytta av 50 x 104 m var det fyra gånger större än Atens Pantheon. Taket uppbars av 127 joniska kolonner som var över 18 m höga och hade en diameter på 1,8 m. Av pelarna var 36 av dem rikligt överdragna med guld och ädla stenar med flätverk av praktfulla sniderier. Taket var av ceder och trapporna dit upp sades vara utskurna av en enda vinträdsstam från Cypern. Endast den mittersta delen av templet var inbyggd. I dess innersta rum hade Greklands störste skulptör, Praxiteles, utmejslat det stora och skönt dekorerade altaret. Bakom altaret, dolt av stora sammetsdraperier, stod dianastatyn. Det fanns ytterligare en helgedom bakom dianastatyn där folk kunde med den största garanterade säkerhet förvara sina värdesaker och pengar. I en värld av krig och ständiga upplopp var templet en säker plats som på grund av fruktan för gudarnas vrede sällan blev föremål för något angrepp. Dianatemplet ansågs vara säkrast av dem alla och något av en antikens "schweitzer bank".

Efesos damer sålde sina juveler för att bidra till tempelbygget. Konungar donerade pelare och gåvor av guld. Andra gåvor av olika slag kom från många länder. När det åter stod färdigt år 323 f Kr var det stora dianatemplet den mest magnifika byggnad som någonsin hade byggts i det grekiska imperiet och erkändes som ett av den antika världens sju underverk. Grekerna hade ett ordspråk som löd: "Solen ser inget skönare på sin bana än Dianas tempel." Av andra majestätiska byggnader var de vackra kejsartemplet för Claudius, Hadrianus, Serverus och det stora Augusteum, de som var det mest kända.

HISTORIA

Efesos grundlades av joniska greker troligen redan på 1200-talet f Kr. Profeten Samuel var vid den tiden domare i Israel. När den lydiske konungen Kroisos erövrade Efesos flyttade han staden längre ut mot havet. Omkring 550 f Kr erövrade perserna stora delar av Mindre Asien och därmed även Efesos. Detta skedde under ledning av den ryktbare konungen Kyros den store (kallad Kores i 2 Krön 36:22-23, Jes 44:28,45:1). När den grekiske härföraren Alexander den store besegrade perserna ca 330 f Kr blev Efesos åter grekiskt och förblev så tills det efter Attalus II:s död kom under Rom år 133 f Kr. På grund av floden Kaystros slambildning flyttades staden ännu en gång närmare havet på 280-talet f Kr av diadoken Lysimachos. Under kejsar Augustus tid blev Efesos utsedd till huvudstad i provinsen.

Efter en rik blomstringstid under romarnas välde, kom förfallet såväl moraliskt som ekonomiskt. Genom fortsatt skogsskövling, för att få snabba vinster, förstördes den naturliga ekologin. Regnen uteblev och när de väl kom sköljdes jorden från bergen ned i dalarna så att floder och hamnar med tiden slammades igen. Vid 500-talet e Kr var hamnen i Efesos så igenslammad att all båttrafik hade upphört. Hamnen ligger numera ca 30 km längre ut än där den gamla hamnen låg.

I samband med romarrikets förfall erövrades Efesos av goterna som år 262 ödelade dianatemplet. Det blev slutet för den stora Diana, som hela provinsen Asien, ja, hela världen hade dyrkat (Apg 19:27). På 1300-talet tog turkarna i besittning det som ännu fanns kvar av den en gång så stolta och vackra staden och av vilken det numera endast finns ruiner. En eländig turkisk by strax intill, där det inte finns några kristna, heter Ajasuluk, vilket är en förvanskning av *hagios theologos*, den helige teologen, som syftar på aposteln Johannes.

RELIGION

Efesos var centrum för dianadyrkan (*lat Diana; gr Artemis*). Efesiernas Diana var fruktbarhetens och den sexuella driftens gudinna. Den bildstod av Diana som fanns i det stora dianatemplet sades ha kommit ned från himmelen. Hon var avbildad med många kvinnobröst och underkroppen var täckt av djurfigurer. Egentligen var dianafiguren ful och klumpig och inte alls den skönhetsdrottning som många velat föreställa sig. Men för miljoner människor var hon det allra heligaste i hela världen. I ena handen höll hon en klubba och i den andra ett ljuster. Eftersom hon var så gammal och svart, var det svårt att med ögat avgöra om hon var gjord av sten, ebenholts eller av något annat mörkbrunt träslag. I dyrkan av henne ingick rituella sexhandlingar. Tillbedjan i templet hade kusliga, nästan hysteriska inslag då tillbedjarna ackompanjerade av prästernas skrik och klagan, rökoffer och flöjtspel eggades upp till ett erotiskt känsloladdat och hysteriskt vanvett då människor blottade sig och offentligt bedrev allehanda sexhandlingar.

Prästerna som kallades för *megabyzi* var eunucker dvs kastrerade män. Anledningen till detta var att man påstod att gudinnan var så lidelsefull att det var farligt för en normal man att komma i närheten av henne. *Melliase* som betyder bi, var namnet på de tusentals kvinnliga präster som gjorde tjänst i templet och på olika sätt tillfredställde tillbedjarnas sexuella känslor. Eftersom det hela var en form av tillbedjan upphöjdes därmed sexkulterna till något heligt och hade åtskilliga rituella inslag.

Beskrivningen av dianakulten ger oss en bakgrund till vad den kristna församlingen hade att kämpa emot. Till de lägsta sysslorna i templet hade man slavar, som kallades för *neokoros*, tempelsopare. På stadens mynt stod det *Dianatemplets neokoros*, vilket gav uttryck för att staden Efesos var stolt över att få vara Dianas simplaste tjänare.

Dianatemplet fungerade även som en fristad för brottslingar. Inom tempelområdet på ett bågsnitts avstånd, ca 180 m runt hela templet, kunde den som begått ett brott känna sig säker, ty där kunde inte lagens arm nå honom. Det var ett kusligt faktum att en ansenlig skara av den antika världens värsta brottslingar samlades runt dianatemplet.

Varje vår hölls stora festligheter till hennes dyrkan, då folk vallfärdade till Efesos även från avlägsna delar av romarriket. Därvid såldes miniatyrtempel för dianadyrkan i ädelmetall eller marmor, vilket utgjorde en del av efesiernas utkomst. Apg 19. Genom dessa små tempel, som ansågs vara en boplats för gudinnan, förekom dianadyrkan över hela romarriket. I templet såldes även så kallade efesosbrev, ett slags amulett som utlovade innehavaren helbrägdagörelse och hälsa eller framgång och lycka i något en person tänkte företa sig. Brevet innehöll några obegripliga ord, men ansågs likväl vara de mäktigaste amuletterna i världen, vilket visar hur vidskepliga den tidens människor var.

Förutom dianadyrkan florerade även kejsardyrkan som tilltog alltmer. Den blev med tiden obligatorisk och innebar därför svåra prövningar och förföljelser för de kristna som inte gav efter för människodyrkan. Även Venus, könskärlekens gud, och Backus, vinets gud, dyrkades, vilket medförde sedeslöshet och dryckenskap.

POLITIK

Efesos var en fri stad inom romarriket, som själv skötte sina angelägenheter av en på ett demokratiskt sätt vald styrelse vid namn *boule*, och en folkförsamling som kallades för *ekklesia* bestående av alla medborgarna. De hade sina egna ämbetsmän, *strategoï*, vilkas främsta funktionär kallades *grammatens*, översatt med kansler i Apg 19:35. Stadskanslern var ordförande i *boule* och alla ärenden av betydelse gick genom honom, som även hade hand om stadens arkiv och övervakade de väldiga summor pengar som förvarades i dianatemplets innersta helgedom.

Eftersom Efesos var förklarad en fristad behövde den aldrig uppleva förnedringen att ha romerska trupper på sitt område. Däremot var Efesos utvald till tingsstad för den berömda romerska rättvisan, där Roms högste tjänsteman under kejsaren, prokonsuln, hade ett residens. Men efesierna upplevde detta som en ärebetygelse. Då den romerske prokonsuln kom på besök med hela sin stab under pompa och ståt, mottogs han med stora hedersbetygelser och hela Efesos blev en enda stor festplats.

Det antika grekiska imperiets förkärlek till idrott är väl kända genom de olympiska spelen. Men Efesos var centrum för de pan-joniska spelen som hölls till ära åt Artemis och som på den tiden var lika berömda idrottstävlingar som de olympiska. De som ledde och sponsrade spelen fick titeln *asiaker*, vilket betydde *Asiens ledare* och ansågs vara den mest ärofyllda titeln av alla och höjdpunkten av en mans karriär.

FOLKET

Människornas karaktär i Efesos var känd för att vara mycket dålig. Ryktet om dem sade att de var oberäkneliga, omoraliska och mycket vidskepliga. En av Efesos mest berömda tänkare var filosofen Herakleitos, som var känd med tillnamnet *den gråtande filosofen*, just därför att han aldrig skrattade eller log. Det påstås att han skulle ha sagt att moralen som fanns i templet var lägre än djurens, ty inte stympar hundarna varandra. Det mörker som fanns vid tempelaltaret var ett omoralens mörker. Anledningen till att han aldrig såg glad ut var att han levde mitt i all denna orenhet och menade att Efesos invånare inte var värda annat än att dränkas. Det var till ett sådant mörkrets och omoralens trask som Paulus först kom och predikade renhetens och ljusets evangelium med kraft till livsförvandling och evigt hopp.

JUDARNA

Efesos har spelat en stor roll även i den bibliska historien. Genom de grekiska härförarnas härjningar blev judarna kringspidda över hela det grekiska imperiet. Antiochos Epiphanes intog Jerusalem ca 160 f Kr då han dödade 40 000 judar och sålde många som slavar. I Efesos bildade judarna en koloni redan på 200-talet f Kr. De fick särskilda privilegier hos de tidiga romerska kejsarna. Judarna utövade i allmänhet ett starkt motstånd mot den kristna läran och medverkade ofta till förföljelse av de kristna.

DE KRISTNA

När Paulus år 53 på sin andra missionsresa kom till Efesos, Apg 18:18-2, så började han, som nästan alltid, sin förkunnelse i synagogan. Därefter kom Apollos dit och sedan Priscilla och Akvila. De gjorde ett fint arbete där, så att när Paulus återvände (Apg 19) fanns där tolv lärjungar. Paulus predikade först i synagogan under tre månader, men då han möttes av hårt motstånd fortsatte han i Tyrannos lärosal i två års tid (år 54-57). En mäktig rörelse uppstod så att *"alla provinsen Asiens inbyggare, både judar och greker, fick på detta sätt höra Guds ord"* (Apg 19:10). *"Och Gud gjorde genom Paulus kraftgärningar av icke vanligt slag"* (Apg 19:11).

På mycket kort tid blev stora skaror omvända till Kristus och församlingen fick stort inflytande i staden. Paulus lade grunden till det första århundradets starkaste kristna församling och hans förkunnelse hade en så kraftig verkan att *"många som hade blivit troende kom och bekände öppet vad de hade ägnat sig åt, och åtskilliga av dem som bedrivit trolldom samlade ihop sina böcker och brände dem offentligt"* (Apg 19:19). Allteftersom de troendes antal ökades gick dianadyrkan tillbaka vilket föranledde en silversmed vid namn Demetrios att ställa till med ett upplopp emot de kristna ledarna som drogs inför en stor folkmassa på stadens teater, som i korus vrålade: "Stor är efesiernas Diana!"

Trots motstånd fortsatte väckelsen och Efesosförsamlingen blev moderförsamling till många andra församlingar i området. Mindre Asien var på den tiden mycket tätbefolkat. Där fanns inte mindre än 230 städer, som präglade sina egna mynt. Från Efesos spreds evangeliet vidare och efesosförsamlingen blev den mest kända i den dåtida världen.

Paulus första brev till korinterna och troligen även galaterbrevet skrev han i Efesos. Brevet till Efesos samt 1:a och 2:a Timoteosbreven sände Paulus till Efesos. Vid slutet av sin 3:e missionsresa kom Paulus inte upp till Efesos, men stämde möte med de äldste i Miletos, där han höll ett gripande avskedstal (Apg 20:17-38). Bland annat varnade han för att farliga vargar skulle uppträda ibland dem som skulle förkunna villoläror och icke skona hjorden.

Efter Paulus död verkade Paulus trogne efterföljare, Timoteus, i Efesos som förkunnare och föreståndare större delen av sitt liv. Han fick lida martyrdöden under kejsar Domitianus, samma förföljelse som ledde till landsförvisning av Johannes till ön Patmos.

Då aposteln Johannes på äldre dagar bosatte sig i Efesos, hade Jerusalem för länge sedan upphört att vara ett kristet centrum. Det hade legat i ruiner sedan 20 år tillbaka och judar hade blivit dödade i hundratusental och många hade flytt från Judeen eller blivit deporterade. Efesos, som låg halvvägs mellan Jerusalem och Rom och därmed var ett geografiskt centrum i hela romarriket, hade redan i Johannes egen livstid blivit ett nytt centrum för den kristna befolkningen i världen.

Eftersom Johannes, då han bosatte sig i Efesos, var den ende kvarlevande av Kristi apostlar och en av efesosförsamlingens föreståndare (*presbytos* = äldste), måste han trots sin höga ålder haft ett enormt inflytande där och i den kristna församlingen världen över. Under landsförvisningen till Patmos skrev Johannes Uppenbarelseboken. I Efesos skrev han sitt evangelium och de tre breven efter återkomsten från Patmos.

Då Johannes skrev Uppenbarelseboken hade det gått 63 år sedan den kristna församlingen föddes i Jerusalem. Han hade fått bevittna kristendomens fenomenala tillväxt över den då kända världen. Men även tecken till avarter förekom och villolärer florerade alltmer vilket även Paulus hade varnat för. Det är mot den bakgrunden man skall förstå varningarna och förmaningarna som förekommer i sändebreven till de sju församlingarna, som också kan uppfattas som ett budskap till församlingarna för alla tider.

Tio år efter Johannes död, blev historikern Pliny sänd av kejsar Trojan till mindre Asien för att undersöka om de skulle förfölja de kristna även där. Pliny skrev till Trojan att de kristna hade blivit så talrika att hednatemplen nästan var övergivna. I många städer utgjorde de kristna en stor och inflytelserik del av befolkningen och bland dem var Efesosförsamlingen den största av dem alla. Vid den tiden fanns det ännu inga kyrkobyggnader utan man samlades överallt i hallar och lärosalar men framförallt i hemmen. Sammankomsterna hölls i hundratals små husförsamlingar, var och en med sin ledare, men som ändå höll ihop i en församling – församlingen i Efesos – till vilken Johannes skrev sändebrevet från Patmos.

Vid aposteln Johannes gravplats, som låg vid gamla Efesos på slutningen av dess akropolis Ayasoluk nära staden Seldjuk, byggdes flera kyrkor. På 400-talet byggdes där en mycket stor kyrka, Johanneskyrkan, som Kejsar Justinianus dock lät riva för en ny och ännu större praktfullare katedral i latinsk korsform med sex kupoler. Denna väldiga basilikakyrka invigdes till *Johannes, den helige teologen*. Långt in i medeltiden var denna kyrka kristenhetens största vallfartsmål även efter att seldjukerna hade intagit området. Där finns numera endast ruiner, som delvis har restaurerats i samband med påvarna Paul VI:s och Johannes II Paulus' besök.

Under senantiken var Efesos fortfarande en betydande stad och ett kristet centrum där det hölls flera biskopsmöten: så kallade ekumeniska koncilier. Vid slutet av 500-talet flyttade ärkebiskopen upp till Ayasoluk där en fästning beskyddade den kristna befolkningen under medeltiden.

Däremot förföll den grekisk-romerska staden Efesos efterhand alltmer. Genom kejsar Theodosius edikt stängdes alla hednatempel och staden övergavs eftersom dess gator och byggnader blev övertäckta av slam från floden och på grund av att malarian härjade som en följd av de träskmarker som flodens slam bildade mellan staden och havet. Efter att turkarna hade intagit området byggde den seldjukiske Isa Bey, en stor moske mellan platsen för det för längesedan förstörda dianatemplet och Johannes basilika. Det kristna vittnesbördet hade därmed totalt försvunnit från Efesos. Ljusstaken från "Asiens ljus" hade därmed flyttats.